

TÜRK HALK ŞİİRİNDE BİR PROPAGANDA ARACI OLARAK FES ŞİİRLERİ

Geliş Tarihi (Received Date) 24.07.2018

Kabul Tarihi (Accepted Date) 18.09.2018

Nihangül DAŞTAN¹

Özet

Toplumun kültürel kodlarını ihtiva eden ve Türk milletine has iletişim yolu olma özelliğini taşıyan Türk halk edebiyatının sözlü niteliği, onu toplumsal hafızanın da önemli bir unsuru haline getirir. Özellikle halk şiirinin, toplum içerisinde yankı bulan önemli hadiseler konusunda kayıtsız kalmadığı, bu yönüyle de tarih kitaplarında yer almayan sözlü tarihin önemli bir kaynağı konumunda olduğu görülür. Halk şiirine bu yönüyle bakıldığında toplumu etkileyen her türlü olay karşısındaki toplumsal reflekslerin halk şiiri üzerinden takip edilebildiği görülür.

II. Mahmut'un kıyafet reformunun önemli bir parçası olan fes, halk arasında olumlu veya olumsuz her türlü eleştiriye maruz kalmıştır. Reformun ilk yıllarında, halk arasında baş gösteren dirence karşı divan şairleri gibi halk şairleri de kayıtsız kalmamış ve fesi topluma hoş gösterecek, sevdirecek, kabulünü kolaylaştıracak şiirler kaleme almışlardır. Halk şairlerinin fesi öven şiirleri, XIX. yüzyıl halk şiirinin genel yapısına da uygun olarak klasik şiir formunda meydana getirilmiştir. Ayrıca şairler arasında saraya, saray eşrafına yakın olmanın prestiji ve getirisi de bu şiirlerin yazılmasını teşvik eden unsurlardan biri olmuştur. Fes halk arasında kabul gördükten sonra ise pek çok şiirde aksesuar özelliği ile öne çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: halk şiiri, fes, propaganda, II. Mahmut

FEZ TOPICAL POETS AS A PROPAGANDA VEHICLE IN THE TURKISH FOLK POETRY

Abstract

The oral nature of Turkish folk literature contains the cultural codes of society and the characteristics of a communication channel unique to the Turkish nation which makes it an important element of social memory. The aspect of folk poetry, particularly, not remaining indifferent to important incidents which echoed in society makes it an important source of oral history that is not recorded in history books. When folk poetry is examined from this aspect, it can be seen that social reflexes against all kinds of events affecting the society can be followed through folk poetry.

Fez, an important part of II. Mahmut's clothing reform, has been subject to all kinds of criticism, positive or negative, among the people. In the first years of the reform, minstrels such as divan poets did not remain indifferent to resistance that emerged among the people against the fez and wrote poems praising the fez to make the Ottoman society to like and accept the fez. These poems were formed as classical poetry in accordance with the general structure of the 19th century folk poetry. Moreover, the prestige and the effect of being close to the court of the palace among the poets became one of the elements which encouraged the writing of these poems. Fez has come to the forefront with its accessory features in many poems after being accepted among the public.

Keywords: fez, folk poet, propaganda, II. Mahmut

GİRİŞ

Halk edebiyatı, toplumun kültürel kodlarını taşıyan Türk milletine has iletişim yoludur. Sözlü olma niteliği ile ön plana çıkan bu ürünler, sözlü tarih olma yönüyle toplumsal hafızaya önemli bir örnek teşkil eder. Halk edebiyatı ürünleri, tarihi olayların tarih kitaplarında yer almayan biçimiyle halk arasında nasıl yankı bulduğunu ortaya koyan sosyal tarihin önemli kaynakları arasındadır. Halk edebiyatı verimlerinin önemli bir parçasını oluşturan halk şiiri, toplum yaşantısı ile yakından ilişkili bir yapı arz eder. Halk kültürüne ait her türlü maddi ve manevi unsur, halk şiirinde yer bulmuştur. Halk şiirinde din, tasavvuf, doğa, aşk, sevgi gibi konuların yanında toplumun nabzını tutan önemli hadiselerin de işlendiği bilinmektedir. Kullanımı zaman içinde yaygınlaşan fes de Osmanlı maddi kültürünün önemli bir parçası olarak pek çok halk şiirinde çeşitli özellikleri ile yerini almıştır. Bu şiirlerin bir kısmında fes, bir aksesuar olarak anılırken, özellikle XIX. yüzyıl şairlerinin şiirlerinde

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ngdastan@gmail.com

propagandası yapılan bir ürün haline gelmiştir. Bu çalışmada önce halk şiirinde fesin aksesuar özelliği daha sonra ise şiirin fesin yaygınlaşması için propaganda aracı olarak nasıl kullanıldığı ele alınacaktır.

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük'te “*Şapka yerine kullanılan, kırmızı, kalın çuhadan yapılmış, tepesinde püskülü olan, silindir biçiminde başlık*” (Türkçe Sözlük, 2011; 863) şeklinde tarif edilen fes, ilk kez 1827-1828 yıllarında askeri bir serpuş olarak resmen kabul edilmiş (Koçu, 1971: 5698), 25 Kasım 1925 yılında çıkan “Şapka İktisası Hakkında Kanun” ile de kullanımı resmen yasaklanmıştır. Osmanlı topraklarında yaklaşık 97 yıl boyunca resmi olarak kullanılan fes, ismini Fas’ın Fes şehrinden almıştır.

Friky Kralı Midas’ın icat ettiği “Friky Külahı” fesin ilk örneğidir. Daha sonra fese benzer kırmızı külahları Romalılar, Bizanslılar, Ortaçağda Avrupalılar, Rönesans asırlarında bilhassa İtalyanlar da giymişlerdir (Koçu, 1971: 5698). II. Mahmut’un fes reformundan önce de fes Osmanlı topraklarında kullanılan bir aksesuardı. Yeniçeriler arasında ve Adalar denizi sakinleri tarafından fes kullanıldığı bilinmektedir (Pakalın, 1983: 610). XVI. yüzyılda Cezayir’in Osmanlı topraklarına dâhil edildikten sonra burada kurulan “Deniz Akıncıları” başlarına fes giymişlerdir. Ayrıca Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde Kasımpaşa’nın anlatıldığı kısımda, XVII. yüzyılda Osmanlı Donanmasının gedikli bahriyelileri olan Tersanelilerin de fes giydikleri ifade edilmiştir (Koçu, 1971: 5699). 1720 yılının şenliklerini anlatan surnamede: “*Bak ol yeşil mukaddeme ol kırmızı fese*” mısra’ın inşad iderek gızar ve içlerinden bir cüvan-ı huni...” ifadeleri geçer (Arslan, 2009: 237).

1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra Yeniçeriliğe ait tüm hatıraları da tamamen yok etmek için kökten bir kıyafet inkılabı getirilmiştir. Bu inkılap çerçevesinde yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı ordunun mensuplarına Batılı tarzda setre pantolon giydirilmiş, başlık konusunda kararsız kalınmıştır. Bu sıralarda Koca Hüsrev Paşa’nın Akdeniz’den İstanbul’a dönerken zabıtlarına giydirdiği Tunus’tan aldığı fesler padişah tarafından beğenilince bu fesler de tüm ordu mensuplarının resmi serpuşu olarak kabul edilmiştir (Koçu, 1971: 5699-5700). 1244 (1828) yılında resmi olarak kabul edilen kıyafet nizamnamesinden (Kılıç, 1995: 530) sonra ise bu fesler, din adamları ve kadınlar dışında kalan tüm halk için giyilmesi zorunlu aksesuar haline gelmiştir. Bazı din adamları, muhafazakâr ham sofular, yeniçerilik geleneklerine bağlı bir kesim ve bazı esnaf kitleleri fesi ecnebi başlığı olması dolayısı ile reddetmiştir (Koçu, 1971: 5700).

Osmanlıda kılık kıyafet, insanların dini ve sosyal statüsünü belli eden göstergelerdendi. İslam dinine mensup kişiler, kılık kıyafet açısından kendilerini gayrimüslimlerden ayırt edecek şekilde giyinirdi. Bu nedenle Müslüman Türk askerlerinin kıyafetini gayrimüslimlere benzeyecek şekilde yeniden düzenlemeye kalkışmak kolay bir iş olmayacaktı. Bu düzenleme, halk arasında bazı kesimler tarafından bir ihanet ve dinden çıkma emaresi olarak yankı buldu (Kılıç, 1995: 529). Bazı çevreler, kıyafetteki bu inkılabın İslam’a aykırı olduğunu ileri sürerek II. Mahmut’a “gavur padişah” lakabını takmışlardır (Aysal, 2011: 7). Bunun üzerine II. Mahmut, fesin giyilmesinin dinen caiz olduğuna dair fetvalar yayınlattı. Özellikle taşrada sarığın terk edilmesi konusunda direnç gösterilince halk fessiler ve sarıklılar diye ikiye ayrılmıştır. Fakat daha sonra halk arasında fes yaygınlaşmış ve zamanla statüyü belirleyen farklı fes türleri ortaya çıkmıştır.

Fes, halk arasında yaygınlaşmaya kadar onu halka hoş göstermek ve fesin giyilmesini sağlayabilmek için devrin şairleri fese methiyeler, şarkılar, gazeller söylemişlerdir (Koçu, 1971: 5700). Nedim, Şeyh Galib, Ayıntaplı Ayni, İffet, Şair Eşref gibi klasik şairlerinin yanı sıra Âşık Dertli, Bayburtlu Zihni, Âşık Şem’i ve Erzurumlu Emrah gibi halk şairleri fes konulu şiirleri yazan isimler arasındadır.

1.Fesin Aksesuar Özelliği ile Yer Aldığı Şiirler

Fes, pek çok halk şiirinde çeşitli özellikleri ile işlenen bir meta olmuştur. Fes, zaman zaman sevgilinin saçları ile ilişkilendirilerek güzelliğin tasvirine bir araç olmuş, bazen de “püsküllü bela” tabiri ile bir mazmun olarak kullanılmıştır. Bu şiirlerde fes, mor ve beyaz renkleri ile anıldığı gibi dönemin sosyal ve siyasi yapısını yansıtacak şekilde gericilik-ilericilik simgesi olarak da yerini almıştır. Ayrıca şiirlerde sosyal statü belirten fes türlerine de anırtmalar yapılmıştır.

XVIII. yüzyılın son çeyreği ile XIX. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilen Erzurumlu Emrah’ın “Destân-ı Perçem” başlıklı şiirinde “fes”, “püsküllü bela” mazmunu ile yer almaktadır.

Erzurumlu Emrah'ın kullandığı dil, diğer çağdaşlarında olduğu gibi divan edebiyatına yakın bir görünüm arz eder. Divan şiirinde de karşımıza çıkan fes-perçem, fes-kâkül ilişkisi, Erzurumlu Emrah'ın “Destan-ı Perçem” şiirinde de kurulmuştur:

“Bir dür ile zabt eylemiş iklim-i sabâyı
Dağıttı Tatar hânı hatın Çin-i Hitâyı
Aldı Habeş [ü] Hind [ü] Buhârâyı Karayı
Kurdu ser-i eyvân-ı Dağıstâna binâyı
Fas şâhı da görmüşdü bu püsküllü belâyı
Bildirdi cihân halkına mikdârını perçem”
(Erkal, 2015b: 305).

Saba iklimini bir inciyle ele geçirmiş
Ey Tatar sultanı! Hattın (ayva tüylerin) Çin ve
Hita'yı dağıttı
Habeş'i, Hint ülkesini, Buhara'yı ve Kara'yı
aldı
Dağıstan'ın tepesine bina kurdu
Bu püsküllü belayı Fas şahı da görmüştü.

Erzurumlu Emrah Divanı'nda yer alan başka bir şiirde yine sevgilinin saçı ile fesi arasında ilişki kurulmuştur. Bu şiirde bir sosyal statü olarak halkın ve memurların giydiği; üzerine yemeni, yazma, tülbent vb. kumaşların sarılmadığı dal fes, sevgilinin güzelliğini anlatan bir araç olarak görünmektedir:

“Dolaşmış birbirine silk-i püskül anber-i gîsû
Dökülmüş bir yana perçem yıkılmış bir yana dal
fes”
(Erkal, 2015b: 136).

Püskül, ipliği ile saçının amberi
birbirine dolaşmış, perçem bir yana
dökülmüş dal fes bir yana yıkılmış.

Beşiktaşlı Gedai'nin “Bir Kamet-i Diraz Serv-i Mümtaz” isimli şiirinde “fes” yine sevgili ile özdeşleştirilmiştir:

“Giyşuları feste gör deste deste
Havâ vü heveste ol sen dilbeste
Mürg-i dil kafeste inler nefeste
Dudu gibi seste hûb lisanlıca”
(Bezirci, 1993: 412).

Saçları feste deste deste
Aşk ve şevkte sen bir âşık ol
Gönül kuşu, dudu gibi hoş diliyle
kafeste her nefes inler

Beşiktaşlı Gedai, başka bir şiirinde sevgiliyi tasvir ederken yine onun fesinden bahis açar:

“Çıksa zîr-i festen gîsû-yi dilber
Mâh-ı ruhsârını ayrı gam tutar
Yâdedüp lâ'lini şep tâ beseher
Rind-i aşkın elde câm-ı Cem tutar...”
(Sadettin Nüzhet, yy: 36)

Sevgilinin saçı fesinin altından çıksa
Ay yüzünü ayrı gam tutar
Geceden sabaha dek lal gibi dudağını
anıp
Âşıkların elinde Cem'in kadehini tutar.

Gevheri, sevgilisinin saçının fes üzerinden görünüşünü şöyle tasvir eder:

“Kirpiğin sineme batmaz
Hayalin karşımdan gitmez
Cemalinde baha yetmez
Zülûf dökülmüş fes üstüne” (Elçin, 1998: 471).

Fes, mor rengi ile Yozgatlı Nâzî'nin; beyaz rengi ile de Ercişli Emrah'ın şiirinde yerini alır:

“Morlu fes başında dursun bir yana
Dürler takın yakışır sim gerdana

Ya lahuri kuşan ince miyana

Altın kemer bağla bel incinmesin” (Oğuz, 1992: 162).

“İstemem bahçeyi bağı

İçirdiler bana ağı

Beyaz fese penhe bağı

Bağlayıp gezenim gelmiş” (Saraçoğlu, 1999: 168).

Âşık Ceyhuni ile Âşık Kadri'nin bir atışmasında Divan şairi Nedim'in bir şiirine nazire yapılmıştır. Bu atışmada bir dönem “püsküllü bela” ismiyle anılan “fes”e yer verilmiştir. Fesin üzerinden bağlanan ve ipek ve ibrişim gibi maddelerden yapılan püskül, fesin en önemli parçasıydı. Ancak bu püskül, baş hareket ettiğinde ve rüzgâra maruz kaldığında dağıldığı için sık sık taranması icap ederdi. Bu durumda fes, giyenin başına dert olmuş ve “püsküllü bela” deyimini buradan çıkmıştır (Mengi, 2014: 230). Âşık Ceyhuni de Âşık Kadri'ye, karşısına çıkan rakiplerinin püsküllü belası olduğunu söyleyerek onları alt ettiğini anlatır:

“Tekellüm etmesi değildir ehven

Hasmını hapteder söz söyler iken

Gelen âşıkların sen imişsin sen

Püsküllü belası Âşık Kadriyâ...”

(İvgin/Yardımcı, 1996: 79).

“Çeşm-i mest ettirir tenine mey ateşine

Eğer fes püskül belasıyla ne denli başına

Tahminince sevdiğim girdi on dört yaşına

Gül yanaklı gülgülü kerrake mor hâreli...”

(İvgin/Yardımcı, 1996: 95).

Âşık Ruhsati'nin iki şiirinde “fes” geçmektedir. “Bir Vakte Erdi ki Bizim Günümüz” isimli şiirinde Ruhsati, yaşadığı devirden şikâyet ederken “ah”ının dumanının fesin üzerinden çıktığını söyler:

“Başım ayık değil kederden yastan

Ah ettikçe duman çıkıyor festen

Harabe yüz tuttu bezm-i gülistan

Yayla belli değil yurt belli değil

Çark bozulmuş dünya ıslah olmuyor

Ehl-i fukaranın yüzü gülmüyor

Ruhsatî de dediğini bilmiyor

Yazı belli değil hat belli değil” (Bezirci, 1993: 427; Kaya, 2011: 263).

Ruhsati'nin siladaki yaylalara olan hasretini anlattığı başka bir şiirinde ise baharda kırmızı çiçekler açan yaylasını, sanki başına kırmızı bir fes giymiş bir insan gibi kişileştirir:

“Sefil bülbül boyun eğmiş bakıyor

Sarı çiçek amber olmuş kokuyor

Senin bu hasretin beni yakıyor

Al giyinip feslendin mi yaylalar” (Kaya, 2011: 372).

Kütahyalı Pesendî (1813-1913) de bir şiirinde “fes”i anmıştır. Yaşadığı çağın bozulmuşluğundan şikâyet eden Pesendî’nin bu şiiri, fes-kalpak çatışmasına da güzel bir örnektir. Avusturya’nın 3 Ekim 1908’de Bosna Hersek’i ilhakı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin öncülüğünü üstlendiği, Avusturya’ya karşı bir protesto eylemi başlamıştır (Çetinkaya, 2014: 97-98; 290). Bu eylem çerçevesinde içinde fesin de bulunduğu Avusturya mallarına boykot çağrısı yapılmıştır. Bu çağrı halk arasında yankı bulmuş ve halk fes yerine arakiye, kalpak ve keçe külahlar giymeye başlamıştır (Çetinkaya, 2014: 166-167). Bu boykot, zararlı çıkan fes tüccarları ile kalpak satıcılarını karşı karşıya getirmiştir (Çetinkaya, 2014: 166-167). Böylece fes-kalpak mücadelesi başlamıştır. Kurtuluş Savaşı günlerinde fes eski düzen yanlılarının, kalpak ilericilerin simgesi olmuştur (Avcıoğlu, 1978: 478). Pesendî bu şiirinde, yaşadığı dönemde ikiye bölünmüş kişilerin gündüz fes gece kalpak giyerek her iki tarafa da yaranmanın peşinde olduklarını ifşa eder:

“Çıktılar etrafa “âdemiz!” diye

Geceleri kalpak, gündüz fes geye

Belimiz büküldü baş eğe eğe

Merd oldu yabanın tabansızları” (Köprülü, 2004: 580).

Kağızmanlı Hıfzı, ölüm üzerine yazdığı şiirinde, ölümünden sonra kuşların Hıfzı’nın fesini ve fesin püskülünü yuva olarak kullanmasını arzu eder:

“Haber edin kuşlar çeksin yasımı

Yuva yapsın püskülümü fesimi

Koymadılar doldurayım tasımı

Havuzdan ayrıldım sellerim yoktur” (Aslan, 1978: 30)

Mizahi bir destana örnek teşkil eden şiirinde Sümmani, fesini yiyen fareye hitap etmektedir:

“Sen de bildin ben bu derde düşmüşsem

Hükmedip üstüme gelirsin fare

Isıtmanın alevinden yanmışsam

Zemmedip üstüme gelirsin fare

Görmedim sen gibi kalbi pahılı

Mevlâm sana vermemiştir akılı

Görmez misin burda bunca tahılı

Yedin de fesimi gülersin fare

Zalim nereden de geldin bu dağa

Gözlerin bakıyor sol ile sağa

Sanki kâr eyledim geldim ben bağa

Yedin de fesimi gülersin fare

Kediler kalbinden seni dilerler

Seni yer de ağzın burnun silerler

Köye gitsen üstümüze gülerler

Yedin de fesimi gülersin fare

Zâlim bu dağları sen nerden aştın

Sen de benim ile bâde mi içtin

Sümmanî Dede'ye düşman mı düştün

Yedin de fesimi gülersin fare” (Bezirci, 1993: 463-464).

2.Halk Şairlerinin Propaganda Amaçlı Fes Şiirleri

1828 kıyafet nizamnamesinden sonra giyilmesi mecbur kılınan fese karşı halk arasında birtakım gruplar tarafından direnç gösterilmiştir. Padişah, bu direnci kırabilmek için bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Sosyal yaşam ile bağı çok kuvvetli olan halk şairleri, bu propagandaya destek vermek, fesin halk tarafından daha kolay kabullenilmesi için şiirler kaleme almışlardır. Bu şairlerden biri de Erzurumlu Emrah'tır.

Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmeyen Erzurumlu Emrah'ın hayatı hakkındaki bilgiler, çoğunlukla halk rivayetlerine dayanmaktadır. Erzurum'da eğitim görmüş ve burada Nakşibendi tarikatine süluk etmiş olan Emrah'ın, Niğde, Sivas, Kastamonu, Konya ve İstanbul'da bulunduğu rivayet edilir. İstanbul'da altı ay kadar Tavuk Pazarı'ndaki Âşıklar Cemiyetine başkanlık ettiği, âşıklar arasında söylenir. II. Mahmut'un fesi umumi başlık olarak kabul etmesinden sonra, bu yeniliği halka sevdirmek maksadıyla Püskül Destanı'nın yazılmasından yola çıkılarak İstanbul'da bulunduğu söylenebilir. “*Bu şairin İstanbul'a geldiği doğru ise, bunun bu sıralarda olduğu ve bu manzumenin Sultan Mahmud'a huluskarlık maksadiyle İstanbul'da yazıldığı tahmin olunabilir*” (Köprülü, 2004: 627-628).

Püskül, fesin en önemli aksesuarıdır. Fese ve fesi kullanan kişiye göre değişiklik gösteren püskül, ilk zamanlarda fesin her tarafını saracak kadar büyükken sonraki zamanlarda boyutları küçülmüş ve fesin arka tarafında kalmıştır (Pakalın, 1983: 613). Erzurumlu Emrah'ın “mefûlü mefâilü mefâilü feülün” vezni ile yazdığı “Destan-ı Püskül” adlı şiirinde fesin süsü olan püskülden yola çıkarak bir yandan sevgilinin güzelliğini tasvir eder, diğer yandan da fesi metheder:

“Düşmüş güzelin çâh-ı zenahdânına püskül

Âşüfte midir zülf-i perişanına püskül

Sarmaşdı dolaşdı yine her yanına püskül

Gâh zülfüne gâh kâkül-i reyhânına püskül

Gör rişte-i şevket vererek şânına püskül

Şîrâz ile tuğra çeker unvânına püskül

Püskülde ki var bir nice rütbe-i şerâfet

Kimde bulunur dehrde bu izz ü sa'âdet

Kesdikde serin nâz ile mikrâz-ı nezâket

Bilmem ne nezâfet ne zarâfet ne halâvet

Şâh olsa da başında anın ile ikâmet

Durmaz sarılır sîm gibi gerdânına püskül

Cânım gibi kâkülleri sarmış ser-şârın

Sevdâ düşürür başına her şûh-nigârın

Almış nice şûridelerin sabr u karârın

Olmuş yine püsküllü belası dil-i zârın

Püskül, güzelin çene çukuruna düşmüş. Püskül âşık mıdır ki yine dağımık saçlarına sarmaştı, bazen saçlarına bazen güzel kokulu kakülüne her yanına dolaştı. Püskül, şöhretine saltanat ipi vererek Şiraz ile tuğra çeker.

Püskülde nice soyluluk/şereflik rütbesi vardır. Dünyada kimde bulunur bu kıymet ve talih. Nezaket makası, naz ile ucunu kestiğinde bilmem [bu] ne temizlik, ne zariflik ne şirinlik. Başında oturduğu padişah da olsa, püskül [yerinde] durmayıp gümüş gibi [olan] gerdanına sarılır.

Kâkülleri canım gibi her tarafını sarmış, her şuh sevgilinin başına sevda düşürür. Nice âşıkların sabrını alarak yine zavallı gönüllerin püsküllü belası olmuş. Püskül, o yârin bembeyaz gümüş gerdanına düştükçe âşıkların canına can bağışlar.

*SİM GERDEN-İ KÂFÜRUNA DÜŞDÜKÇE O YÂRIN
CÂN-BAHŞ EDER ÜFTÂDELER CÂNINA PÜSKÜL
Her mûyunu bir şâne-i aşk ile taratmış
Cân riştelerin sünbül-i gîsûlara katmış
Ser tâğına cem'iyet edip baş başa çatmış
Kesdikde sanır başını her yana kol atmış
Fes mülkünü ser-rişte-i leşkerle donatmış
Tabûr yürüdüp arsa-i pîşânına püskül
Olmuş ser-i iklimde ser-asker-i hünkâr
Etrâfa perâkende edip turre-i tarrâr
Bir mûyuna bin böyle gazel dense sezâ-vâr
Cânâ bu ne şive bu ne işve bu ne etvâr
Nâz ile sevip ohşayıcak şâne-i güftâr
Kızlar gibi süsler verir elvânına püskül
Gezmekte güzellerle hevâ-yı hevesinde
Hatt-ı siyehin gâliba sevdâsı resinde
Mûy bâğı mı eyâ o gülün ser kafesinde
Bir özge edâ-vâr anın ey dil bûsesinde
Kâkülle gelüp oynayıp etrâf-ı fesinde
Girmiş yine çok kimselerin kanına püskül
Vasfın eylemek elzem anı her bâr sühandân
Hüsn-i nazarın salmış ana şâh-ı cihân-bân
Mâ'ildir anın vasfına mecmû'a-i hûbân
Âşüfte-edâ serpilip oldukda perişân
Ser-mest sıfatlar verir âşıklara her an
Düşdükçe anın dîde-i mestânına püskül*

*Emrâh anın evsâfını kıldıkda beyânı
Doldurdu bu âvâze-i püskülle cihânı
Etvârına tahsîn edip asr-ı şâ'irânı
Efser kıla başında mülûk u vüzerânı
Nakş etmem aceb midir nazmımla ben anı
Kayd oldu cihânın ser-i divânına püskül"*
(Erkal, 2015b: 303-304).

Fesi şüirine konu edinen şairlerden biri de Âşık Dertli'dir. Aslen Bolulu olan Âşık Dertli, 1772 yılında Gerede'nin Şahnalar köyünde dünyaya gelmiş, 1845'te Ankara'da vefat etmiştir. Asıl adı İbrahim'dir. Konya, Mısır, Kastamonu, Ankara ve İstanbul'da bulunmuştur. Fes inkılabının yapıldığı

Püskül, her kılını bir aşk tarağı ile taratmış, can iplerini saçların sümbülüne katmış, baş dağına toplanıp başı başa vurmuş. Başını kestiğinde her yana kol attığını sanır. Püskül, alınına tabur yürütüp fes mülkünü askere benzeyen iplerle donatmış.

Püskül, hilekâr saç lülesini etrafa dağıtıp memleketin başında padişahın komutanı olmuş. [Onun] bir kılına böyle bin gazel söylense münasıptır. Ey can! Bu ne eda, bu ne naz, bu ne tavır! Söz tarağı naz ile sevip okşayınca, seni kızlar gibi süsler, güzelliğine püskül verir (takar).

Galiba siyah tüylerin sevdası başında ki aşk ve şevk ile güzellerle gezmektedir. Ey! O gülün baş kafesindeki saç bağ mıdır? Bir başka eda var onun gönül öpücüğünde. Püskül, fesin etrafında kâkülle gelip oynayarak yine çok kimsenin kanına girmiştir.)

Daima söz ile onun vasfını anlatmak gereklidir. Cihanın beğçisi hükümdar ona teveccüh/iltifat etmiştir. Bütün güzeller, onun vasfına âşıktır. Püskül, aşüfte gibi serpilip dağıldıkça [ve] onun sarhoş gözüne düşdükçe âşıklara her an kendinden geçmiş/baş dönmüş sıfatları verir.)

Emrah onun vasıflarını açıkladıkça cihanı püskülün şöhretiyle doldurdu. Zamanın şairleri edasını beğendi. Hükümdarlar ve vezirler onu başına taç yapsın. Nazmımla onu süslemem tuhaf değildir. [Çünkü] püskül, cihan meclisinin başına kaydolmuştur.

1826'da İstanbul'a ikinci gidişi sırasında İstanbul'da bulunan Dertli, fes redifli şiirini Hüsrev Paşa aracılığıyla padişaha sunmuş ve bu şiiri ile Çağa ayanlığına getirilmiştir (Düzgün, 2011: 23-28).

Dertli'nin fesi methettiği şiirinde, bu aksesuar, kırmızı rengiyle güle benzetilir. Ayrıca Dertli, fesin kan kırmızısı rengini, II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağını nasıl ortadan kaldırdığına telmihte bulunarak açıklar. Fesin, ona karşı çıkan nice serdengeçtiyi başından ettiğini, bu olayın da Osmanlı kılıcının adaletini tüm dünyaya duyurduğunu söyler. Bu şiirin makta beytinde Dertli, asıl maksadının padişaha ve Hüsrev Paşa'ya duada bulunmak olduğunu belirtir:

*“Al renkler bahşeder ruhsâre-i hûbâna fes
Benzemez mi şâh-ı gülden gonce-i handâna fes*

*Şöyle örter bastırır perçemleri mahfûz eder
Hâil olmak maksadı manzûre-i düşmâna fes*

*Kudret-i Mevlâ ile günden güne şöhretlenir
Başların üstünde yer buldu gelip meydâna fes*

*Feth-i a'dâ kılmağa çekdi süyûf-ı Haydar'ı
Ol sebepten al-renk oldu boyandı kana fes*

*Nice serdengeçtiyi serden geçirdi tîğ ile
Dal kılıçlar zümresin daldırdı hep ummâna fes*

*Bâğbânın bâğların soldurdu bâd-ı kahr ile
Hânümânın şöyle kıldı anların vîrâne fes*

*Kurt ile ağnâmi gezdirdi beraber dünyede
Adl-i seyfi şâyi etti mülket-i Osmân'a fes*

*Pâadişâhlıktan murâd kânundur ancak âleme
Haşre dek yâd olmağa kânun yeter sultâna fes*

*Bârekallâh hûb yaratmış Hak nazardan saklasın
Âl-i Osmân devleti sultânı Mahmûd Hân'a fes*

*Fes değil medhiyye-i festen murâdım Dertliyâ
Bir vesiledir duâya hüsrev ü hâkâna fes”*

(Düzgün, 2011: 207-208).

Fes, güzellerin yanağına al renkler bağışlar. Fes, gül dalında[ki] gülen [bir] goncaya benzemez mi?

Fes, düşman belasına engel olmak için perçemleri örtterek saklar.

Fes, Mevla'nın kudreti ile günden güne şöhreti artarak meydana çıktı ve başlardaki yerini buldu.

Düşmanı fethetmek için Haydar'ın kılıcını çekti. O nedenle fes, kan gibi kırmızı renge boyandı.

Fes, nice serdengeçtiyi kılıç ile başından etti, dalkılıçlar zümresini hep ummana daldırdı [serdengeçti: Düşman ordusuna dalmak için önden giden akıncılara verilen isim. Bu gruba, dönmelerinden ziyade ölmeleri ihtimal olduğu için bu ad verilmiştir. Bunlara kınlarından sıyrılmış kılıçlarla bu işe atıldıkları için dalkılıç da denirdi.]

Fes, kahr rüzgârı ile bahçıvanın bağlarını soldurdu [ve] onların mal ve mülkünü yıktı.

Fes, dünyada kurt ile koyunu beraber gezdirdi [ve böylece] Osmanlı devletinin kılıcının adaletini herkese duyurdu

Padişahlıkta arzu edilen şey, dünyaya düzen getirecek kanundur. Fes kanunu, [bir] sultanın kıyamete kadar anılması için yeterlidir.

Yüce Osmanlı devleti sultanı Mahmud Han'a fes çok yakışmış, Hak nazardan saklasın hayırlı ve bereketli olsun!

Ey Dertli, fesi övmekteki maksadım fes değildir. Fes, hakana [II. Mahmud] ve Hüsrev [Paşa]'ya dua etmenin bir vesilesidir.

Âşık Şem'i de “fes” redifli şiir yazan şairlerdendir. Asıl adı Ahmet olan Şem'i, 1783'te Konya'da doğmuştur. Ölüm tarihini bazı kaynaklar 1839 bazıları 1834 olarak verir. Şiirlerinin çoğu aruz vezni ile yazmıştır (Artun, 2001: 275). Şem'i, tahsil görmemesine, hatta yirmili yaşlarına kadar okuryazar olmamasına rağmen, şöhreti İstanbul'da yayılacak ve saraya ulaşacak kadar güçlü bir şairdir (Halıcı, 1982: III-VII). Şem'i, şehir muhitinde yetişen bir âşık olduğu ve tekke-tasavvuf kültürü

atmosferi altında yetiştiği için şiiirlerinin hem muhteva hem biçim bakımından klasik şiiirin tesiri altında olduğu görülür. Şem'i İstanbul'da bulunduğu sırada III. Selim'in huzuruna çıkar ve sanatını icra eder. III. Selim, memnuniyetinin ifadesi olarak Şem'i'ye Konya'nın baş havalalığını (su memuru) verir. Uzun yıllar bu görevi sürdüren Şem'i, daha sonra çarşı ağalığına getirilir (Halıcı, 1982: VII). Bu ikinci görevini alışında, yazdığı "fes" redifli şiiirin bir etkisinin olup olmadığını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak, ilk görevini alış dikkate alındığında, "fes" şiiiri ile de padişahın iltifatına mazhar olduğu düşünülebilir.

Âşık Şem'i'nin şiiirinde fes, iki cihanda da bir yücelik alameti olarak tarif edilerek tüm halk tabakaları tarafından giyilmesini tavsiye eder. Fesin, dış görünüş açısından halkı birleştirmesinin önemi vurgulanarak bunun Kızılelma kavmi olarak tabir edilen tüm Türkler arasında yayılacağını söyler. Şem'i ayrıca savaş sırasında fesin ordu mensuplarına heybet ve cesaret vereceğini ifade eder ve makta beytinde padişaha dua eder:

<i>"İftihar-ı padişâhî âkil-i dânyâ fes Tâc-ı rif'attir giyin âlâyâ fes ednâyâ fes</i>	Fes, padişahın, bilginlerin ve âlimlerin iftiharını, yücelik tacıdır; yüksekler de düşükler de fesi giysin.
<i>Bâhusûs re's-i hümayûnunda hükârın budur İki âlemde azîz olmaklığa sermâyê fes</i>	Nitekim kutlu padişahın da sultanı budur. Fes, iki cihanda saygın olmaya sermayedir.
<i>Kabza-i şâhâneye aldı cihânı top gibi Bir vücûd olsun diye emr-eyledi Ummâna fes</i>	Fes, dünyayı bir top gibi hükümdarın kabzasına aldı [ve] Umman'a bir vücut olmasını emretti.
<i>An-karîb alsa gerek a'dâdan efendim intikâm İzn-i Hakla giydirir kavm-i kızıl-elmaya fes</i>	Çok geçmeden düşmanlardan intikam alınmalıdır. Hakk'ın izniyle [tüm] Kızılelma [Turan] kavmine fes giydirecektir.
<i>Asker-i Mansûreyi Mevlâ muzaffer eylesün Gösterir mânend-i ejder her birin â'dâyâ fes</i>	Mevla, Asakir-i Mansure [ordusuna] zaferler kazandırsın. Fes, [onların] her birini düşmana bir ejder gibi gösterir.
<i>Düzülüp tabur tüfekler parlayıp od yanmadan Eyler izhâr-ı şecâ'at ibtidâ kavgaya fes</i>	Tabur tüfekler dizilip ateş parlayıp yanmadan (önce) fes, kavgada cesaret gösterir/göstergesi olur.
<i>Lâle rengâmiz olup şermile buldu itibâr Giydirirlerdi mukaddem dilber-i rânâyâ fes</i>	Lale, çeşitli renklere bürünerek şerm [utanma] ile itibar buldu. Evvela güzel sevgiliye fes giydirirlerdi.
<i>Şem'î Sultân Mahmûd'un ömrün Hudâ itsin mezîd Müjde fermânile geldi Konya'yı ihyâyâ fes"</i> (Halıcı, 1982: 33).	Ey Şem'i! Huda, Sultan Mahmud'un ömrünü artırsın. Fes, ferman ile Konya'ya can/tazelik vermeye/Konya'yı ihya etmeye geldi.

Bayburtlu Zihni'nin fesi konu edindiği iki şiiiri bulunmaktadır. Asıl adı Mehmed Emin olan şair, eserlerinde Zihni mahlasını kullanmıştır. 1797-1859 yılları arasında yaşamıştır. İyi bir öğrenim görmüş olan Zihni, üstlendiği çeşitli memuriyet görevleri nedeniyle pek çok şehirde bulunmuştur. Âşıklık geleneği ile yetişmiş bir şair değildir ancak XIX. yüzyıl âşık edebiyatının tüm özelliklerini taşır (Köprülü, 2004: 473). Her ne kadar klasik edebiyat kaidelerine uygun verdiği eser sayısı çoksa da ona şöhretini kazandıran hece vezni ile yazdığı manzumeleri olmuştur (Köprülü, 2004: 475). 1815'te İstanbul'a gelerek burada on yıl kalmıştır. Bu süre zarfında Zihni, kasideleriyle bazı ricale intisap etmiş ve rütbe elde etmiştir (Köprülü, 2004: 473). III. Selim (1789-1807), II. Mahmut (1808-1839) ve Sultan Abdulmecit (1839-1861) gibi önemli reformlar yapan padişahların zamanında eserlerini vermiş bir şair ve yazar olan Bayburtlu Zihni, bazı eserlerinde yaşadığı dönemin olaylarına ışık tutmuştur (Atnur, 2017: 197).

Zihni, II. Mahmut'un getirdiği ve aynı zamanda halk arasında ciddi tartışmaları başlatan kıyafet reformunun bir parçası olan "fes"e iki şiirinde de övgüler dizer:

*"Çıkdı çünküm taht-gâh-ı kâkül-i cânâna fes
Hüküm ider enva' seslerle ecelsiz cânâna fes*

Fes, sevgilinin kâkülünün taht yerine çıktığı için türlü seslerle ecelsiz cana hükmeder.

*Deste deste sümbül ü şeb-bûy-ı müşg-efşânla
Benzedüb dehrin zemistânın bahâristâna fes*

Fes, deste deste misk saçan şebboy ve sümbül ile dünyanın kışını bahara çevirdi.

*Cennet-i 'adn içre gûyâ cilve-ger tâvûsdur
Her yana şehper tâkınmış başladı cevânâna fes*

Fes, cennet içinde sanki cilveli tavus [gibi] her yana uzun tüylerini takınmış [bir şekilde] gezinmeye başladı.

*Şâh-ı fes fesden çıkub girmiş diyâr-ı zulmete
Kasd ider gûyâ Sikender çeşme-i hayvâna fes*

Fes şahı, İskender'in ab-ı hayat çeşmesine niyet ettiği gibi festen çıkıp karanlık diyarına girmiş.

*Zihniyâ günden güne püskil perîşân olmada
İtmede âşufte hâli kıbkızıl dîvâne fes"*

Ey Zihni! Püskül günden güne dağılmakta [ve] onun bu kıpkızıl aşufte hali deli etmektedir.

(Erbay, 2014: 303-304).

Bayburtlu Zihni'nin "fes" redifli diğer şiiri de şudur:

*"'Arsa-gâh-ı nazma çıkmış çün Habeş sultânı fes
Âl ile teshîre çekdi milket-i hûbânı fes*

Habeş sultanı fes, nazmın arsasına çıkararak hile ile güzeller ülkesini ele geçirdi.

*Almak ister hâveristânu cemâl-i hükmine
Celb idüb mülk-i habeşden ceys-i bî-pâyânı fes*

Fes, Habeş ülkesinden sonsuz ordu toplayıp doğu ülkesini hükümünün güzelliği altına almak ister.

*Yazdı bir menşûr gönderdi sabâ-yı Çine kim
Zabt ide mülk-i Hitâyı okudub fermânı fes*

Fes, Hita [hem Çin'de yer alan bir bölge, hem de sevgilinin güzel kokulu saçlarını ifade eder] ülkesini ele geçirmek için bir ferman yazıp Çin [kıvrım, büküm anlamlarıyla sevgilinin saçının şeklini ifade eder] rüzgârına gönderdi.)

*Kişver-i Keşmîr ile Lâhorı gârât eyleyüb
Şimdi fes mülkinde mest vefâ sürer dîvânı fes*

Keşmir ve Lahor vilayetlerini [Pakistan şehirleri] yağmalayıp şimdi fes memleketinde sefa sürer.

*Surhla tamgâlamışdır resmin ister muhtesib
Zihniyâ kâlâ-yı iklim-i firengistânı fes"*

Ey Zihni! Fes, Avrupa'nın kalesini kırmızıyla damgalamıştır. Muhtesib [belediye memuru] resmini ister.

(Erbay, 2014: 304).

SONUÇ

Halkın içinden çıkan sanatçıların, sanatlarını icra ederken eserlerinde halkın zevklerini, tarzını, hislerini, şikâyetlerini, tecrübelerini, kabullerini, tarihi ve toplumsal sorunları işlemeleri son derece doğaldır. Halk şiirleri, bu nedenlerle halk tarafından sevilmiş ve benimsenmiştir. Halk kültürünün önemli bir ögesi durumunda bulunan halk şiiri, büyük halk kitlelerini kolaylıkla etkisi altına alabilecek kudrettedir. Bu saygınlık ve nüfuza, zaman zaman devletin ileri gelenleri tarafından halkın yönlendirilmesi konusunda ihtiyaç duyulmuştur. Fes inkılabı yapıldığı sırada, halk arasında bazı kesimler tarafından gösterilen dirence karşı, klasik şairler ile halk şairlerinin yazdığı şiirlerin propaganda işlevi üstlendiği görülmektedir.

Şiirlerini fesin propagandası için bir araç olarak kullanan halk şairlerinin biraz da olsa medrese eğitimi almış oldukları veya dönemin önemli kültür çevrelerinde yetiştikleri dikkat çeker. Ayrıca XIX. yüzyıl âşık tarzı şiir geleneğinin genel özelliği olan klasik şiire yaklaşma eğilimi de bu şairlerin şiirlerini klasik formda meydana getirme nedenleri arasındadır. Bunun yanı sıra şiiri, bir propaganda enstrümanı olarak kullanan şairlerin hepsinin yolunun İstanbul'a düşmüş ve bir şekilde hükümet mensupları ile yakınlık kurmuş oldukları da görülmektedir. Bu şiirlerin klasik şiir formunda vücuda getirilmelerinde, Zihni ve Dertli'de olduğu gibi şairlerin devlet yetkililerine veya sarayda etkili olan klasik edebiyat çevrelerine yakın olma istekleri etkili olmuştur diyebiliriz. Söz konusu şairlerin, yazdıkları şiirler karşılığında padişah tarafından iltifat görmüş, caize almış veya bazı makamlar elde etmiş olmaları bu savı güçlendirmektedir. Devlet yetkililerinin toplumun nabzını yakından tutan bu sanatçıları Korumalarında muhtemelen devletin faydası da gözetilmiştir. Fes, halk arasında kabul gördükten sonra sevilmiş ve hatta Osmanlılığın simgesi haline gelmiştir. Bir süre sonra fesin aksesuar özelliklerinin şiirlerde ön plana çıkarılması da bu sebeptedir. Türk halk şiiri muhtevası ince elenip sık dokunduğunda tarih kitaplarında bulunmayan sözlü toplumsal tarihin ve tarihi olaylara verilen sosyal reflekslerin izlerinin takip edilmesi mümkündür. "Fes" konusunu işleyen halk şiirleri de bu yönüyle önem taşımaktadır.

Saz şairleri devletin inkılaplarına destek verme veya saray/sanat çevrelerine yakın olma isteğiyle yazdıkları/söyledikleri şiirlerinde muhtemelen içinde buldukları dönemde tanınırlık veya ekonomik bakımdan fayda sağlamışlardır. Fes, toplum yaşantısının bir parçasıyken aksesuar olarak şiirde yer bulmuş; fakat kullanımının ortadan kalkması sebebiyle hem aksesuar özelliğini önemli oranda yitirmiş hem de Emrah, Şem'i gibi şairlerin ona dair şiirleri de dönemleri içinde sıkışıp kalmıştır.

KAYNAKÇA

- Arslan, M. (2009). *Osmanlı Dügünleri ve Şenlikleri III-Vehbi Surnamesi*, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul.
- Artun, E. (2001). *Aşıklık Geleneği ve Aşık Edebiyatı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Aslan, E. (1978). *Doğu Anadolu Saz Şairleri-İkinci Kitap*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.
- Atnur, G. (2017). Tarihin Tanığı Bir Şair: Bayburtlu Zihni, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 38, ss. 197-216.
- Avcıoğlu, D. (1978). *1838'den 1995'e Milli Kurtuluş Tarihi 2*, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- Aysal, N. (2011). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri*, ÇTTAD, Sayı. 22, ss. 3-32.
- Bezirci, A. (1993). *Türk Halk Şiiri I-Tarihçesi, Kaynakları, Şairleri ve Seçme Şiirleri*, Say Yayınları, İstanbul.
- Çetinkaya, Y. D. (2014). *1908 Osmanlı Boykotu-Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Düzgün, D. (2011). *Dertli Divanı - Karşılaştırmalı Metin*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum.
- Erbay, N. (2014). *Bayburtlu Zihni Divanı (İnceleme-Metin)*, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Erkal, A. (2015a). *Âşık Sümmâni Divanı*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi, Erzurum.
- Erkal, A. (2015b). *Erzurumlu Emrah Divanı*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi, Erzurum.
- Görkem, İ. (2002). *Yeni Bilgiler Işığında Dadaloğlu ve Şiirleri*, Bilge Yayınevi, Ankara.
- Halıcı, F. (1982). *Âşık Şem'i Hayatı ve Şiirleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İvgin, H., Yardımcı, M. (1996). *Zileli Âşık Ceyhuni, Hayatı, Sanatı, Şiirleri ve Diğer Ceyhuniler*, Ürün Yayınları, Ankara.
- Kaya, D. (2011). *Âşık Ruhsatı*, Sivas Belediyesi, Sivas.
- Kılıç, S. (1995). "Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılabı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı. 16, ss. 529-547.
- Koçu, R. E. (1971). "Fes", *İstanbul Ansiklopedisi*, c: 10, ss. 5698-5702.
- Köprülü, M. F. (2004). *Saz Şairleri I-V*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Mengi, M. (2014). "Fes ya da Püsküllü Bela ve Şiir", *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı* (Ed.: Nurettin Demir, Faruk Yıldırım), (229-238). Adana, Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- Oğuz, Ö. (1992). *Yozgatlı Halk Şairi Nazi*, Feryal Matbaacılık, Ankara.

- Özdemir, Cafer. (2011). *17-19. Yüzyıl Aşık Tarzı Türk Şiirinde Sosyo-Kültürel Hayat*, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun.
- Pakalın, M. Z. (1983). "Fes", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, ss. 610-613.
- Sadettin Nüzhet. (yy). *XIX uncu Asır Sazşairlerinden Beşiktaş'lı Gedai*, Suhulet Kütüphanesi, İstanbul.
- Saraçoğlu, A. (1999). *Ercişli Emrah*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.